

WATERMOLENS IN BOXTEL EN LIEMPDE

Hans Pel (auteur)

Frank van Doorn (tweede lezer)

1 augustus 2015

Samenvatting

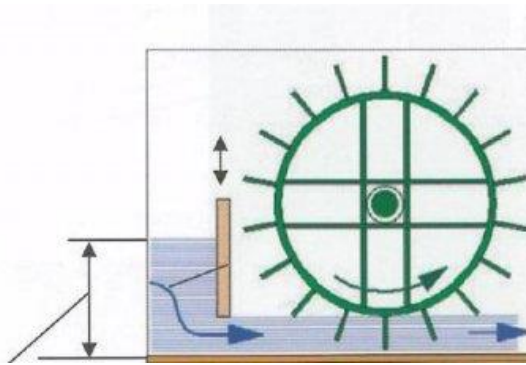
Al in de middeleeuwen stonden langs veel beken in Noord-Brabant watermolens, meestentijds koren- en oliemolens. Ze speelden een belangrijke rol in de lokale en regionale economie. De eerste vermeldingen van de watermolens in Boxtel en Liempde stammen uit de 13e eeuw. Het Boxtelse molencomplex lag aan de samenvloeiing van de Dommel en Smalwater, en bestond begin 18e eeuw uit twee dubbelmolens. Liempde telde twee watermolens. De watermolen van Antsel, ook wel Alselsel en Autsel genoemd, lag aan de Grote Loop, een kleine beek die in de Dommel uitmondt. De Kasterense watermolen, een dubbelmolen, lag aan de Dommel. Zowel de Boxtelse als de Liempdse watermolens behoorden begin 14e eeuw tot het bezit van de Heer van Boxtel en de hertog van Brabant. Later kwamen de molens in handen van diverse families.

1. Watermolens in Brabant

Noord-Brabant is rijk aan beken en is daardoor uitermate geschikt voor de bouw en exploitatie van watermolens. Mogelijk kwamen watermolens hier al voor in de Romeinse tijd. De oudste schriftelijke bron stamt uit 704 en vermeldt dat een Frankische edelman de Loondermolen aan de Dommel in Waalre schonk aan St. Willibrord.

In de hele middeleeuwen speelden de talrijke watermolens in Noord-Brabant, veelal koren- en oliemolens, een belangrijke rol in de economie. Maar ook nadien telden de Meierij en de Kempen nog eeuwenlang vele watermolens, met name graan- en oliemolens, runmolens en volmolens voor de wolnijverheid. Later ook houtzaag-, olie- en papiermolens. Bij het begin van het industriële tijdperk werden watermolens incidenteel nog wel toegepast in fabrieken voor de aandrijving van machines. Met deze toepassing was het snel gedaan door de komst van de stoommachine. Sinds 1950 is het aantal watermolens snel gedaald.

Een watermolen kan alleen functioneren als er stromend water voorhanden is dat het molenwerk via een waterrad aandrijft. Door in de beek een sluis of stuw te bouwen werd het noodzakelijke verval gecreëerd. Het opgestuwde water werd door middel van een verticaal beweegbare schuif tegengehouden. Door deze 'maalschuif' op te tillen stroomde het water onder de schuif door tegen de onderzijde van het waterrad, dat vervolgens in beweging kwam. In het geval van grotere beken met een meer gelijkmatige afvoer, zoals de Dommel, werd de molen vaak dwars over de beek gebouwd. Achter de molen ontstond dan gewoonlijk een molenkolk of molenwiel.

Figuur 1. De watermolens in Noord-Brabant waren allemaal 'onderslagmolens'.

Om optimaal te kunnen malen, hielden de molenaars het liefst een zo hoog mogelijk waterpeil aan. Daardoor ontstonden stroomopwaarts van de molensluis regelmatig overstromingen. En dat leidde veelvuldig tot conflicten met de boeren die veel schade leden doordat hun landerijen onder water liepen. Om daaraan een eind te maken, bepaalde Karel V in 1545 het maximale stuwpeil voor de Dommel. Bij elke watermolen moest voortaan een peilpaal, de zogenaamde 'pegel', bovenstrooms in de rivier worden geslagen waarop het toegestane waterpeil was aangegeven. Het was daardoor voor iedereen duidelijk hoe hoog het water mocht staan. In Boxtel en Liempde werden de pegels door drossaard en schepenen in naam van de heer gesteld.

Maar hiermee was het probleem van de wateroverlast niet opgelost. Er waren molenaars die lak hadden aan de pegel en gewoon hun eigen gang gingen. Er waren er zelfs die het waagden om de pegel te verplaatsen of er anderszins mee te sjoemelen. In reactie daarop zetten de verbolgen boeren dan vaak eigenhandig de molensluis open en dat kon dan weer leiden tot stevige knokpartijen. Om dit te voorkomen liet de overheid de pegels regelmatig controleren, veelal door landmeters. Op het molesteren of beschadigen van de pegel stond een zware straf, te weten *'ban en vrede met een peene van 60 goude reaalen'*. In 1803 kreeg de Boxtelse landmeter/cartograaf Hendrik Verhees, die ook een belangrijk deskundige was op waterstaatkundig gebied, van het Departementaal Bestuur van Brabant de opdracht om de staat van de Dommel en de Aa op te nemen. Tot zijn taak behoorde onder meer de pegels en waterplaatsen aan de watermolens aan beide rivieren te inspecteren.

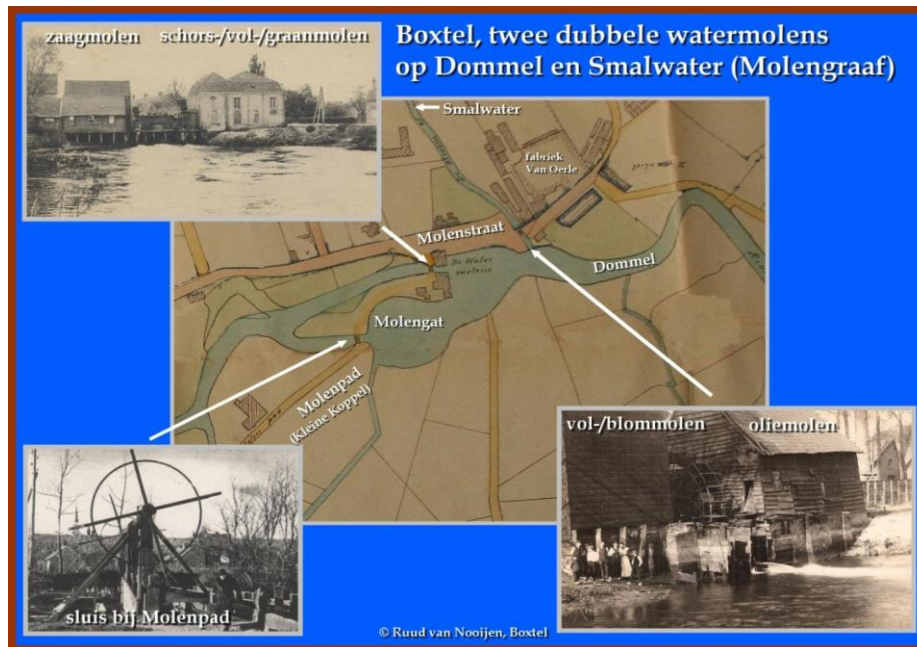
2. Het Boxtelse molencomplex

In de 13e eeuw telde Boxtel drie watermolens. Twee lagen aan de Dommel, de derde op de samenvloeiing van de Dommel en de Molengraaf (later Smalwater genaamd). De watermolens behoorden tot het leengoed Stapelen en waren als zodanig eigendom van de Heer van Boxtel. De molens aan de Dommel werden midden 15e eeuw onderscheiden als de 'zomer- en winterkorenmolen van Bucstel'. Dit onderscheid had te maken met de waterstand in de Dommel. Ze waren nooit tegelijkertijd in gebruik. Eén van de drie molens was een oliemolen, een andere fungeerde als schors- of runmolen en de derde was als volmolen in gebruik.

Figuur 2. Een tekening van het molencomplex aan de samenvloeiing van de Dommel en de Molengraaf uit 1730. Links de St. Petruskerk. Rechts de molen aan de Dommel en uiterst rechts een klein deel van de molen aan het Smalwater.

Vanaf 1704 spreken de bronnen van vier molens, omdat in een van de gebouwen zowel een oliemolen als een korenmolen was ondergebracht.

Figuur 3. Het Boxtelse molencomplex. Duidelijk is te zien dat de Dommel in twee takken was verdeeld. Door de ene arm stroomde het water naar de molen, terwijl in de andere arm een sluis was gebouwd waarmee de waterstand kon worden geregeld. Het brede water stroomafwaarts van de Dommelmolen op de foto linksboven is de zogeheten molenkolk of molenwiel.

Op dit kaartje (ca. 1926) zijn de molens op het Smalwater niet meer ingetekend.

In 1798 kwam er een eind aan de 'heerlijke rechten' op de watermolens. Iedereen kon vanaf nu een watermolen oprichten en exploiteren. Een van de eerste initiatieven was de bouw van een papierfabriek met watermolen door enkele particulieren in 1802.

Figuur 4. De dubbele watermolen op het Smalwater (Molengraaf) te Boxtel in 1910. Rechts de oliemolen. In het linkerdeel bevond zich zowel een volmolen als een graanmolen.

Waarschijnlijk was in de rechter molen tussen 1802 en 1819 de eerste papierfabriek van Boxtel gevestigd. In 1912 werden deze molens verkocht aan het Waterschap en afgebroken. (Foto genomen door de Boxtelse kunstschilder en fotograaf Pierre Janssen)

Bronnen van omstreeks 1800 schrijven over het molencomplex: *'In 1800 waren twee watermolens in gebruik, waarvan één alleen 's winters. Laatstgenoemde werkte met twee raderen. De andere had drie raderen (graan, olie en run of schors) en was de grootste van de hele Meierij. Deze stond nabij de samenvloeiing van de Dommel en het Smalwater. Bij windstilte was deze molen ook van groot belang voor de buurgemeenten. Broodbakkers uit 's-Hertogenbosch lieten elk jaar grote hoeveelheden graan in Boxtel malen. Zelfs graan uit de grensdorpen van de provincie Antwerpen werd in de Boxtelse watermolen gemalen.'*

De dubbelmolen op de Dommel bestond omstreeks 1830 uit een zaagmolen en een schors- en volgraanmolen en was tot 1851 eigendom van de Heren van Boxtel. Bij de openbare verkoop in dat jaar werd Van Hoorn de nieuwe eigenaar. Hij verkocht de molen niet veel later aan Van Lieshout. Deze liet in 1867 een molenhuis bouwen op het eiland tussen de twee Dommelarmen. Dit molenhuis is van 1922 tot 1939 bewoond geweest door de molenaarsfamilie Van Stekelenburg.

De dubbelmolen bleef in gebruik tot 1934. Toen vernielde een verwoestende storm zowel de zaagmolen als de graanmolen. De zagerij en de stuw werden afgebroken en de graanmolen ging over op machinale aandrijving. Daarmee kwam er ook een eind aan de wateroverlast die boeren c.q. eigenaren van landerijen langs de Dommel ondanks de invoering van de 'pegel' in de 16e eeuw tot dan regelmatig ondervonden. Aan de wateroverlast langs het Smalwater was met de afbraak van de dubbelmolen op het Smalwater in 1912 al een einde gekomen.

Bernard van Stekelenburg heeft de graanmolen tot begin jaren zeventig in bedrijf gehouden. In 1973 is zijn zoon Sjeff in de molen een handel in bloemen, planten en dierbenodigdheden gestart. Het molenhuis is nog als villa in gebruik. Plannen voor herstel van de molen in zijn oorspronkelijke staat zijn niet doorggegaan wegens gebrek aan geld.

Figuur 5. De ramp in 1934 trof de zagerij (midden op de foto) en de molenbrug. Rechts het molenhuis op het eiland tussen de twee Dommelarmen dat gebouwd werd in 1867.

3. Watermolens in Liempde

Liempde telde twee watermolens: de Antselse watermolen en de watermolen in Kasteren. Begin 14e eeuw behoorden beide molens voor de helft tot het bezit van de Heer van Boxtel en de hertog van Brabant. Later kwamen de molens in handen van diverse families.

De Antselse watermolen

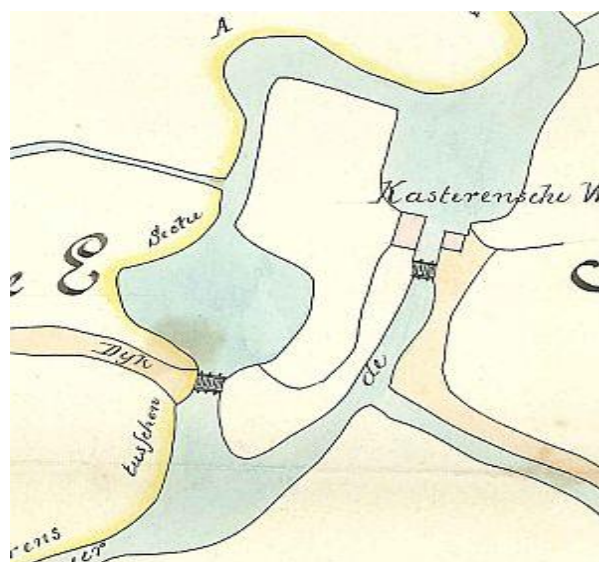
De watermolen van Antsel, ook wel Alselse en Autselse genoemd, bestond al in de 14e eeuw. De eerste vermelding stamt uit 1371. De molen lag ter hoogte van de huidige brug in de Meulekensweg over de Grote Loop, een beek die iets noordelijker in de Dommel uitmondt. Waar precies is onbekend, omdat de molen al gesloopt was voordat er nauwkeurige kadasterkaarten voorhanden waren. Bovendien is de waterloop later gekanaliseerd waardoor de grond verstoord is geraakt, zodat de exacte ligging niet meer te achterhalen is. Uitgebreid archeologisch onderzoek in 2008 en 2009 heeft niets opgeleverd.

Figuur 6. Zicht op de brug over de Grootte Waterloop in de Meulekensweg te Liempde. Nabij deze brug moet de Antselse watermolen gelegen hebben. (Foto: Brabants Centrum, Marc Cleutjens)

De Kasterense watermolen

De Kasterense watermolen wordt al genoemd in 1294. Deze dubbelmolen bestond aanvankelijk voor de ene helft uit een graanmolen en voor de andere helft uit een oliemolen. Later diende hij als rogge-, boekweit-, olie- en velvmolen. Soms werd hij ook als runmolen gebruikt. De velvmolen, waar zeemleer werd gemaakt, was destijds uniek in de Meierij van Den Bosch. Het daar geproduceerde zeemleer werd gebruikt voor handschoenen en broeken. Mogelijk heeft de familienaam 'Handschoenmakers' die destijds in Liempde voorkwam met deze molen te maken. De velvmolen brandde in 1704 volledig af, maar hij werd herbouwd en bestond aan het begin van de 19e eeuw nog steeds.

Figuur 7. Molencomplex van de Kasterense watermolen.

De molen was in de eerste helft van de 19e eeuw nog volop in gebruik als graan- en oliemolen, maar raakte daarna in verval. Boeren klaagden regelmatig over de molenaar omdat die het water te veel opstuwde, waardoor weilanden onder water liepen. In 1883 kreeg de toenmalige eigenaar en molenaar, Mathijs Merks, nog vergunning van de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant om de sluiswerken te verbeteren. Maar juist in die tijd kreeg hij concurrentie van een windmolen en enige tijd later van een stoomgraanmolen. Als reactie bood Merks extra service in de vorm van een ophaal- en bezorgdienst voor graan en meel, maar dat mocht uiteindelijk niet baten.

Figuur 8. De Kasterense watermolen begin 20e eeuw. Op de voorgrond de molenkolk.

In 1925 kocht Waterschap De Dommel het perceel van de oliemolen inclusief het stuwrecht van de toenmalige molenaar Godefridus Ferdinandus Branten. In 1936 werden de sluis en de oliemolen afgebroken. De graanmolen, die intussen door een oliemotor werd aangedreven, draaide nog door tot 1948. Molenaar Branten verkocht de molen in 1949 aan de Coöperatieve Aan- en Verkoopvereniging (CAV) in Liempde.

Figuur 9. De sluis bij de Kasterense watermolen werd in 1936 afgebroken.

Op 6 juni 1960 sloeg de bliksem in en brandde de molen geheel af. De molenloop of molengang, de aftakking die het water leidde naar het molenrad werd kort daarna gedempt met klompenboorsel en ander houtafval van de Liempdse klompenmakers. Plannen om de molen te herbouwen liepen vanwege de hoge kosten op niets uit.

Figuur 10. De Kasterense watermolen brandde in juni 1960 tot de grond toe af.

Literatuur

Aker, Theo van den, Piet van Oers, *Boxtel: kijk nou 'ns*, Boxtel 1983.

Brabants Centrum, diverse artikelen.

Coenen, Jean, *Baanderheren, boeren & burgers. Een overzicht van de geschiedenis van Boxtel, Liempde en Gemonde*, Boxtel 2004.

Coolen, Antoon, Het Brabantse landschap, in: J. E. de Quay e.a. (red.), *Het nieuwe Brabant, Eerste deel: Het Brabantse land*, 's-Hertogenbosch 1952, 71-146.

Pel, Hans, *Boxtel Toen en Nu deel 1. Leven en werken 1850-1970*, Hulst 1990.

Pel, J.A., *Economische bedrijvigheid in transitie. Boxtel in de negentiende en twintigste eeuw*, Tilburg 1994.

Pel, J.A., *Op de kaart gezet. Hendrik Verhees, politicus, kaartenmaker en waterstaatkundige, 1744-1813*, Boxtel 2007.

Stuurman, Roelof J., Judith E.M. Peeters, Josef W.T.M. Reckman, Watermolen-afhankelijke standplaatsen in Noord-Brabant, in: *Stromingen*, jg. 3 (1997) nr. 3.

Visser, Hans de, *Boxtel, van Brabantse Baronie naar Groene Gemeente*, Boxtel, 1999.

Visser, J.J.E.M. de, De Heerlijkheid Boxtel, in: Visser, J.J.E.M. de, *Boxtel binnenste buiten*, 31-64, Wijchen 1993.

Geraadpleegde websites

<http://cultureelerfgoed.nl/publicaties/zoeken-naar-de-antselse-watermolen-resultaten-van-het-archeologisch-onderzoek-naar-de>

<http://edepot.wur.nl/10120>

<http://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/pegelproblemen>

<http://www.duthmala.nl/cultuur.htm>

http://www.heemkundeboxtel.nl/images/stories/div_pdf/de_wonderbaarlijke_verplaatsing_van_een_boxtelse_papierfabriek.pdf

<http://www.molendatabase.org/molendb.php?step=details&tbnummer=02841>

<http://www.monumentenhuibrabant.nl/industrieel-erfgoed-en-molens/molens/watermolens/>

<http://www.rhc-eindhoven.nl/artikel/1252/Watermolen-in-Noord-Brabant>

<http://www.thuisinbrabant.nl/geschiedenis/stenen-landschap/molens>

<http://www.thuisinbrabant.nl/geschiedenis/stenen-landschap/molens/watermolens>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Antselse_Watermolen

https://nl.wikipedia.org/wiki/Boxtelse_Watermolen

https://nl.wikipedia.org/wiki/Kasterense_Watermolen